

Spoleczne i ekonomiczne uwarunkowania rozwoju sektora rolno-żywnościowego

^{1,2}Andrzej Kowalski, ³Szczepan Figiel, ⁴Maria Halamska

¹Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, ²Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, ³Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ⁴Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN w Warszawie

Abstrakt. Rozwój rolnictwa we współczesnym świecie jest rezultatem zarówno samoistnych procesów gospodarczych, jak i realizowanej krajowej polityki rolnej uwzględniającej zarówno uwarunkowania wewnętrzne, jak i światowe tendencje wyznaczające miejsce sektora rolnego w gospodarce poszczególnych krajów, jego znaczenie i kierunki zmian.

Szukanie modelu rozwoju rolnictwa polskiego nie może abstrahować od tempa przeobrażeń całej gospodarki w kierunku poprawy jej konkurencyjności oraz procesów zachodzących w UE.

W warunkach rozdrobnienia polskich gospodarstw rolnych szczególnie znaczenie mają dwie grupy działań. Do pierwszej należą poprawiające efektywność gospodarowania i optymalizujące struktury produkcyjne polskiego rolnictwa, a do drugiej – przyczyniające się do różnicowania działalności gospodarczej. Równocześnie należy minimalizować te wszystkie działania, które jedynie poprawiają sytuację dochodową beneficjenta, ale nie zmieniają w sposób korzystny i trwałe efektywności jego działalności.

słowa kluczowe: rozwój rolnictwa, Wspólna Polityka Rolna, konkurencyjność, efektywność, gospodarka żywnościowa.

WSTĘP

Rozwój rolnictwa we współczesnym świecie jest rezultatem zarówno samoistnych procesów gospodarczych, jak i realizowanej krajowej polityki rolnej uwzględniającej zarówno uwarunkowania wewnętrzne, jak i światowe tendencje wyznaczające miejsce sektora rolnego w gospodarce poszczególnych krajów, jego znaczenie i kierunki zmian. Znajomość uwarunkowań zewnętrznych związanych z internacjonalizacją gospodarek i społeczeństw, rozwojem systemu rynkowego i ustroju demokratycznego,

pojawieniem się tzw. problemów globalnych powoduje, że staranna analiza gospodarki światowej i uwzględnienie wniosków z niej płynących w formułowaniu zasad polityki ekonomicznej, w tym rolnej, jest warunkiem niezbędnym dla osiągnięcia sukcesu przez daną gospodarzkę.

Analiza światowych tendencji określających zmieniające się miejsce sektora żywnościowego w gospodarce upoważnia do postawienia tezy, że najważniejsze z nich to:
– Związki rolnictwa z całym gospodarstwem społecznym nasilają się mimo relatywnego zmniejszania się pozycji rolnictwa w podstawowych wielkościach makroekonomicznych. Stanowi to prawidłowość obserwowaną we wszystkich krajach i znajdującą wytłumaczenie głównie w niższej dochodowej elastyczności popytu na produkty żywnościowe aniżeli na inne dobra i usługi, ograniczonych rozmiarach zapotrzebowania na te produkty oraz wyższym tempie wzrostu wydajności ogółu czynników produkcji w rolnictwie aniżeli tempo wzrostu popytu.

– Inna prawidłowość zawiera się w konstatacji, iż nie można osiągnąć pomyślnego rozwoju całej gospodarki, jeżeli rolnictwo jest zacofane.

– Po trzecie to zmiana kierunków wzajemnych relacji ekonomicznych rolnictwa i całej gospodarki narodowej. Relacje te ulegają zmianie wraz z postępującą integracją działalności rolniczej z innymi działalnościami wytwórczymi, następuje odwrócenie kierunku przepływu wartości ekonomicznych, a mianowicie zastąpienie transferów z rolnictwa na rzecz ogólnego rozwoju kraju na rzecz ogólnego rozwoju kraju przez transfery na rzecz rolnictwa.

– Kolejną ważną prawidłowością jest stopniowe wtapienie się rolnictwa jako działalności produkcyjnej w większy spójny system agrobiznesu. Rolnictwo przestaje być ogniwem autonomicznym, staje się częścią agrobiznesu. Dysproporcje rozwojowe ogniw agrobiznesu są źródłem niewykorzystania potencjału produkcyjnego rolnictwa.

– Wreszcie ostatnia prawidłowość, na jaką zwracam uwagę, to zmiany społeczne związane ze zmianą statusu rodziny rolniczej i gospodarstwa domowego rolnika.

Autor do kontaktu:

Andrzej Kowalski
e-mail: andrzej.kowalski@ierigz.waw.pl
tel.: +48 (22) 8266117, faks: +48 (22)827 19 60

Praca wpłynęła do redakcji 24 listopada 2011 r.

POLSKI SEKTOR ŻYWNOŚCIOWY W UE

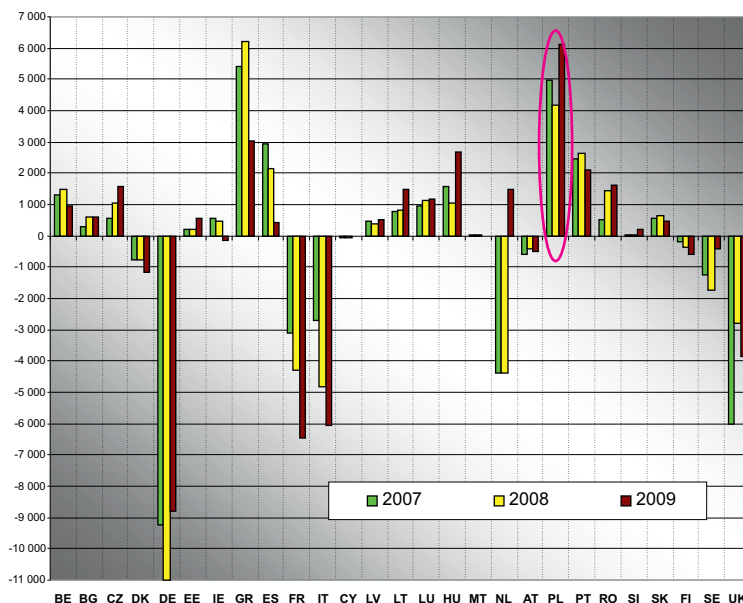
Członkostwo w Unii Europejskiej było niewątpliwie czynnikiem przyspieszającym wzrost gospodarczy nowych członków, w tym także Polski. W latach 2003–2010 tempo wzrostu PKB umożliwiło przyspieszenie rozwoju krajowego popytu konsumpcyjnego i inwestycyjnego oraz popytu eksporterów. W tym okresie zwiększyły się one łącznie odpowiednio: spożycie indywidualne o 22,5%, inwestycje o 66%, eksport towarów o 141%. Są to wskaźniki rozwoju gospodarczego, skutkujące wzrostem krajowego popytu na żywność (o 14%) oraz bardzo dużym ożywieniem w handlu produktami rolno-spożywczymi, którego obroty zwiększyły się trzykrotnie. Szybki wzrost gospodarczy i dochodów ludności sprzyjał poprawie jakości żywienia, tj. poprawie struktury spożycia żywności i zwiększenia jej obudowy usługami przetwórczymi i handlowymi.

Jednym z największych beneficjentów integracji z UE jest polskie rolnictwo. Zdecydowały o tym przede wszystkim dodatkowe strumienie finansowe.

FINANSOWE ZASILANIE ROLNICTWA

W latach 2007–2013 na WPR preliminowano 42,4 proc budżetu UE, z czego 80% skierowane jest na filar I, związany ze wsparciem rynków i dopłatami bezpośrednimi, zaś 20% środków przeznaczony na filar II, związany z rozwojem obszarów wiejskich. Saldo budżetowe UE-27 w 2013 roku dla Polski ma przekroczyć kwotę 10 mld euro. W okresie od 2004 do 2010 roku kumulacja sald dla całej polskiej gospodarki wyniosła około 30 mld euro. Z kolei sam sektor rolniczy w tym ostatnim okresie 7-letnim (2004–2010) został wsparty z budżetu UE-27 kwotą 16,648 mld euro (ok. 60 mld zł). Podział filarowy dla poszczególnych krajów Unii determinuje poziom wsparcia dopłat bezpośrednich. Dla Polski podział ten w latach 2007–2013 kształtował się w relacji 53:47 (filar I : filar II), przy przeciętnym poziomie w UE wynoszącym 80:20. W nowym okresie finansowym 2014–2020 nastąpi obniżenie nakładów na WPR o ponad 9%, z poziomu 421,1 do 382,9 mld euro. Udział nakładów na WPR zostanie obniżony do 38,7%, przy nieznacznym przesunięciu między filarami, z relacji 80:20 do relacji 75:25.

W roku 2009 Polska wyasygnowała na rzecz UE kwotę 3133,9 mln euro, co stanowiło ok. 1,04% naszego dochodu narodowego. Na-

Dane: Data: UE budżet 2009. Financial Report.

Źródło: opracowanie własne; Source: own elaboration.

Rys. 1. Saldo wydatków budżetowych w krajach UE w latach 2007–2009 (mln euro, ceny bieżące)

Fig. 1. Balance of budgetary expenditures of Member States between 2007–2009 (millions of Euro, current prices).

sze składki w budżecie UE-27 to 2,9% całego jej budżetu. Największymi kreatorami budżetu UE-27 w 2009 roku były: Niemcy – 18,8%, Francja – 18,4%, Włochy – 14,2%, Hiszpania – 10,3% oraz Wielka Brytania – 9,3%. Te pięć krajów tworzy ponad 70 proc. budżetu UE. W 2009 roku UE preliminowała na rzecz Polski kwotę 9252,9 mln euro, w ramach 7 ważniejszych wiązek celów. Największe strumienie skierowane zostały na program spójności (6,082 mld euro), zarządzanie zasobami naturalnymi (2,859 mld euro) oraz konkurencyjność gospodarki – 128,6 mln euro. Polska korzysta w 9,0% z dobrodziejstw budżetu Unii. Wsparcie finansowe skierowane do naszej gospodarki ze środków UE to 3,081% dochodu narodowego Polski.

Największymi biorcami netto środków budżetowych jest grupa czterech krajów: Hiszpania, Grecja, Polska i Portugalia. Drugą grupą są kraje – płatnicy netto do budżetu (Niemcy, Francja, Włochy, Holandia i Wielka Brytania), które swoim wkładem finansowym współfinansują kraje słabsze ekonomicznie we Wspólnocie (rys. 1).

Przedstawiony w czerwcu 2011 projekt wieloletnich ram budżetowych UE-27 na lata 2014–2020 zakłada 3,2% przyrost nakładów budżetowych (w cenach 2011 r.) na najbliższy okres siedmioletni. Przyrost ten ma wynieść ok. 60 mld euro w stosunku do lat 2007–2013. Budżet UE na lata 2014–2020 ma wynieść 972,2 mld euro po stronie płatności i 1025 mld euro po stronie zobowiązań. W strukturze wydatków mają dominować w dalszym ciągu dwie polityki unijne: rolna i spójności.

Koperta finansowa na WPR ma zmniejszyć się z 413 mld euro (2007–2013) do 383 mld, z czego 282 mld euro będzie skierowane na

dopłaty bezpośrednio. Polska ma otrzymać z budżetu około 80 mld euro, w większości skierowane na politykę spójności i dopłaty bezpośrednio. Zgodnie z projektem ulegnie nieznacznie podwyższeniu dopłata bezpośrednia w Polsce, z 196 euro/ha w (2013) do 224 euro/ha w 2020 roku. Oznacza to 1,9% przyrost średnioroczny w okresie finansowym 2014–2020.

W przypadku polityki spójności przewiduje się wzrost zobowiązań z ponad 348 mld euro do około 376 mld euro. Kształt polityki spójności jest dla Polski i polskiego rolnictwa niezwykle istotny nie tylko ze względu na wielkość budżetu, ale także na proponowane zmiany. Niektóre scenariusze przyszłej polityki spójności zakładają bowiem przejście przez nią finansowania zadań związanych z rozwojem obszarów wiejskich.

Komisja Europejska w celu ustabilizowania źródeł dochodów zaproponowała dwa nowe podatki: od transakcji finansowych i europejski VAT (1 punkt procentowy VAT-u krajowego).

Już w momencie ogłoszenia pojawiły się kontrowersje co do skali realnych zmian globalnej kwoty prelimitowanych płatności i zobowiązań. Oznaczać to może, że bardzo trudno będzie wypracować kompromis i przyjęcie nowych ram finansowych będzie trwało do 2013 r. Niektórzy ekonomiści wierzą, że spowolnienie gospodarki światowej w 2008 roku to tylko wierzchołek góry lodowej i przewidują głęboki spadek tempa wzrostu gospodarki światowej na początku bieżącej dekady (m.in. The Turner Review, 2009).

ZMIANY W RELACJACH CZYNNIKÓW PRODUKCJI

W okresie poakcesyjnym nie zaszły zasadnicze zmiany w wielkości zasobów wykorzystywanych czynników produkcji i dlatego nie było istotnych zmian relacji między czynnikami. Rolnictwo polskie na tle całej Unii charakteryzuje się niskim wyposażeniem zasobów pracy w pozostałe dwa czynniki produkcji, tj. ziemię i kapitał. Jedne z niższych w Europie nakłady kapitału w relacji do zasobów ziemi wyznaczają względnie niską intensywność wytwarzania w polskim rolnictwie. Zmiany w strukturze gospodarstwa (i obszarowej, i pod względem wielkości ekonomicznej) są wprawdzie widoczne, ale zbyt powolne. Utrzymują one wadliwe relacje między czynnikami wytwórczymi, są przyczyną niskiej wydajności pracy i niskich dochodów, powodując trudną sytuację socjalną rodzin oraz bardzo ograniczone lub niemożliwe procesy reprodukcji poszerzonej majątku.

Integracja z UE wpłynęła na wzrost skali wytwarzania i przyspieszyła procesy koncentracji produkcji, szczególnie rzepaku i buraków cukrowych oraz chowu bydła i krów mlecznych. Rozwój krajowego rynku żywności i eksportu rolno-spożywczego wpłynął na przyspieszenie wzrostu produkcji rolnej. Nastąpiło przewyciężenie wieloletniego zastojów w produkcji rolnej, której wartość w cenach sta-

łych zwiększyła się o ok. 10–15%, przy wyższym wzroście produkcji końcowej i towarowej niż globalnej. Istotne jest także to, że wzrost wartości produkcji wyprzedzał przyrost wartości zużycia pośredniego, co oznacza, że w okresie poakcesyjnym poprawiła się efektywność wykorzystania ponoszonych nakładów. Osiągnięto postęp w tej dziedzinie, ale nadal rolnictwo cechuje niska produktywność, co dowodzi wadliwości strukturalnej i technologicznej oraz konieczności dalszych przemian struktur agrarnych i wytwórczych. Ponad 90% gospodarstw nie osiąga dochodu paritetowego i ma ograniczone możliwości rozwojowe.

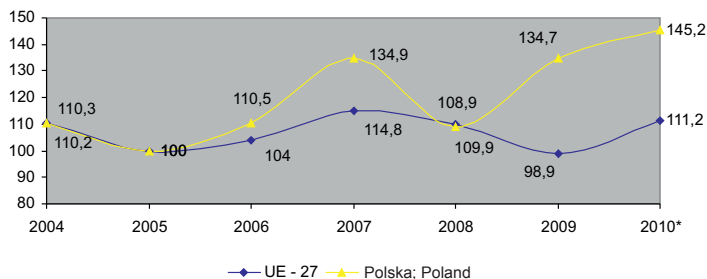
SYTUACJA DOCHODOWA ROLNICTWA

Wsparcie rolnictwa funduszami publicznymi (UE i krajowymi) wpłynęło na poprawę sytuacji dochodowej polskich rolników, głównie za sprawą płatności bezpośrednich. Korzystne dla rolników i środowiska było wspieranie gospodarstw na obszarach ONW. Pozytywnie należy ocenić także działanie „przedsięwzięć rolnośrodowiskowych”, wśród których największy zasięg miały działania chroniące wodę i glebę. Natomiast za nieistotny uznano zasięg oddziaływania „rent strukturalnych”, programu zalesień i działań dostosowawczych do standardów Unii Europejskiej.

Dochody rolnicze charakteryzują się dużą zmiennością (rys. 2). Zmienność ta bezpośrednio powiązana jest z wahaniami cen produktów i środków produkcji oraz wolumenu produkcji. W warunkach postępującej integracji rynków rolnych obserwowane wahania cen produktów rolnych podporządkowane są zmianom w wolumenie produkcji na rynku globalnym. W konsekwencji możliwy jest wzrost cen płaconych producentom rolnym na rynku lokalnym, któremu towarzyszy zwiększenie wolumenu krajowej produkcji rolnej. W takim wypadku obserwujemy silny wzrost dochodów rolniczych. Odwrotnie, silny spadek cen światowych i lokalnych w przypadku spadku wolumenu produkcji krajowej prowadzi do gwałtownego pogorszenia się sytuacji dochodowej rolników.

Wahania dochodów rolniczych, zwłaszcza w drugim z omawianych przypadków, stabilizowane są za pośrednictwem dopłat bezpośrednich. Dopłaty te mogą mieć charakter długookresowego – planowego, jak też doraźnego wsparcia dochodów. Ta pierwsza forma wsparcia może budzić wątpliwości w warunkach wzrostu dochodu rolniczego wynikającego z równoczesnej poprawy warunków wymiany i wielkości produkcji rolniczej. W takiej sytuacji wsparcie jest dodatkowym czynnikiem prowadzącym do zwiększenia amplitudy wahań dochodów rolniczych.

Wartość produkcji sektora rolnego według RER w roku 2010 zwiększyła się nominalnie o 2,3% w porównaniu ze średnią dla lat 2007–2009. Wyższa wartość produkcji była wynikiem wzrostu wartości produkcji zwierzęcej, pozostałej produkcji i usług oraz dopłat bezpośrednich. Spośród wymienionych najsilniej, bo o ponad 14%, zwiększyła się

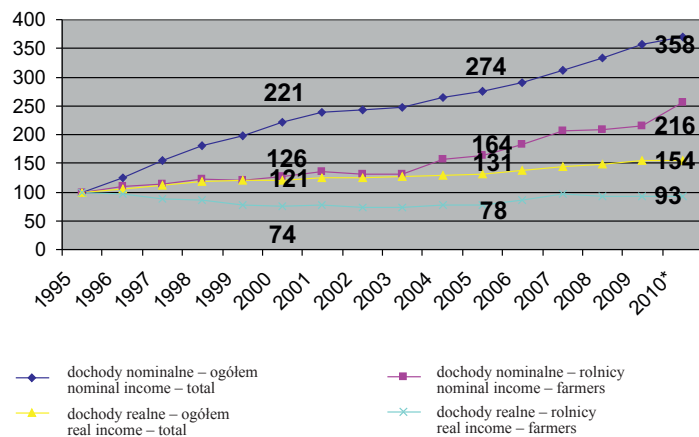
Źródło: opracowanie na podstawie Eurostat, Rachunki Ekonomiczne dla Rolnictwa
Source: own elaboration based on Eurostat, Rachunki Ekonomiczne dla Rolnictwa

Rys. 2. Dynamika dochodu z czynników produkcji na pełnozatrudnionego w rolnictwie w cenach stałych (2005=100)

Fig. 2. Development of Factor Income per Annual Work Unit in agriculture in 2005 prices.

kwota dopłat do produktów, co było związane z wprowadzeniem wyższych stawek płatności uzupełniających i wprowadzeniem dopłat do produkcji zwierzęcej.

Oszacowane w ramach rachunków narodowych nominalne i realne wartości dochodu do dyspozycji brutto w sektorze gospodarstw domowych przedstawia rysunek 3. W okresie 1995–2010 dynamika wzrostu dochodów w sektorze gospodarstw domowych ogółem przewyższała dynamikę dochodów w podsektorze gospodarstw rolników indywidualnych. Szacuje się, że w roku 2010 dochody w podsektorze gospodarstw domowych rolników w ujęciu nominalnym były dwukrotnie wyższe w porównaniu z rokiem 1995, podczas gdy dla całej zbiorowości gospodarstw

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS
Source: own elaboration based on research results of household budgets, GUS

Rys. 3. Dynamika dochodów do dyspozycji brutto w sektorze gospodarstw domowych ogółem i rolników indywidualnych w latach 1995–2010

Fig. 3. Development of disposal incomes of agricultural and total households in 1995–2010.

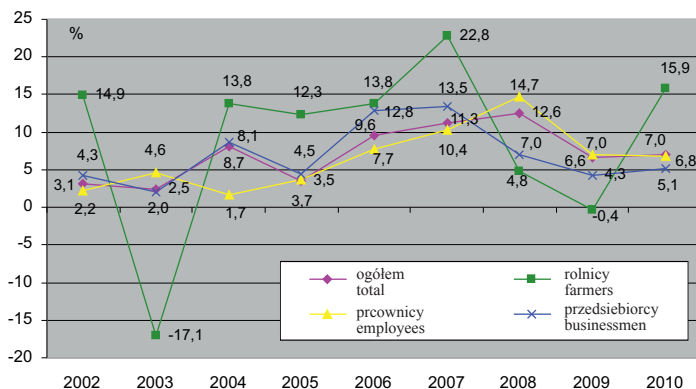
domowych – ponad 3,5-krotnie. W ujęciu realnym dochód gospodarstw domowych rolników od 2008 roku kształtuje się na poziomie 93–95% dochodów z roku 1995. Równocześnie dochody ogółem sektora gospodarstw domowych systematycznie rosły osiągając poziom 1,5 razy większy w porównaniu z rokiem 1995. W konsekwencji udział dochodów gospodarstw domowych rolników w dochodach gospodarstw domowych zmniejszył się. Zatrzymanie tendencji wzrostu dochodów gospodarstw domowych rolników w ostatnich latach powiązane jest między innymi z ogólną tendencją kurczenia się populacji tych gospodarstw wraz z postępującym wzrostem gospodarczym.

Po akcesji do Unii Europejskiej dynamika wzrostu dochodów gospodarstw domowych rolników była wyższa niż w pozostałych grupach społeczno-ekonomicznych. W latach 2004–2010 nominalny dochód rozporządzalny rolników wzrósł o 89,7% (realny o 64,3%), a w pozostałych grupach gospodarstw następująco: ogółem o 62,2% (38,7%), pracowników o 61,5% (39,3%), pracujących na własny rachunek (przedsiębiorców) o 57,0% (37,2%), emerytów i rencistów o 51,5% (26,2%) (rys. 4, 5). W okresie akcesji przeważały czynniki sprzyjające wzrostowi dochodów rolniczych, wśród których znaczącą pozycję zajmowały różne formy wsparcia finansowego w ramach WPR, skierowane do sektora rolno-spożywczego, gospodarstw rolników oraz na obszary wiejskie.

W 2010 r. w grupie gospodarstw domowych rolników dochód z indywidualnego gospodarstwa rolno-gospodarskiego wynosił 731,51 zł na osobę miesięcznie i w porównaniu z rokiem poprzednim wzrósł nominalnie o 21,7%; ze świadczeń 152,65 zł (wzrost o 5,8%), z pracy najemnej 104,50 zł (spadek o 0,1%) oraz z pracy na własny rachunek 10,25 zł (spadek o 23,2%).

W strukturze udział dochodu z rolnictwa stanowił 71,4% dochodów ogółem, ze świadczeń 14,9%; z pracy najemnej 10,2% oraz z pracy na własny rachunek 1,0%. W porównaniu z rokiem poprzednim struktura dochodów według źródła ich pozyskania uległa nieznacznej zmianie.

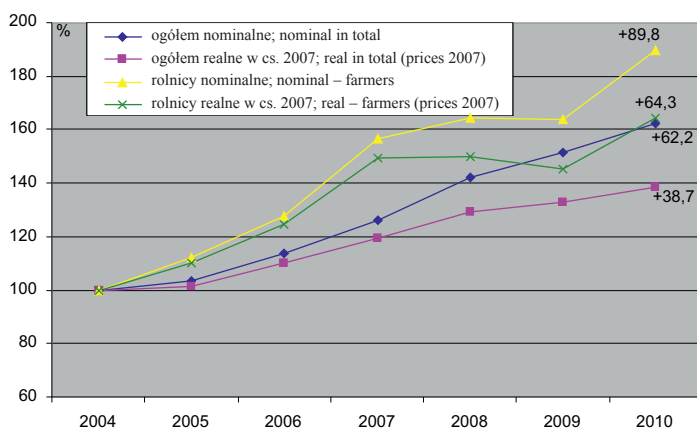
Większe różnice wystąpiły w porównaniu z początkowym okresem akcesji. Przede wszystkim integracja Polski z UE zahamowała tendencję spadkową udziału dochodów z rolnictwa w dochodach ogółem. W latach 2004–2010 zwiększył się w dochodzie rozporządzalnym ogółem udział dochodu z rolnictwa o 5,4 punktu procentowego (p.p.) oraz z pracy najemnej o 2,6 p.p.; zmniejszył się natomiast – ze świadczeń społecznych i socjalnych o 6,0 p.p. oraz z pracy na własny rachunek o 0,8 p.p. (Budżety gospodarstw domowych, GUS).

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS
Source: own elaboration based on research results of household budgets, GUS

Rys. 4. Zmiany nominalnego przeciętnego dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych w latach 2002–2010 (przed i po akcesji) rok poprzedni = 100 (%)

Fig. 4. Changes of disposable income of households in 2002–2010 (previous year = 100).

Źródło: patrz rys. 4; Source – see fig. 4

Rys. 5. Zmiany przeciętnego miesięcznego dochodu rozporządzalnego w gospodarstwach domowych w latach 2004–2010 w procentach (2004=100)

Fig. 5. Changes of disposable income of households in 2004–2010 (year 2004=100).

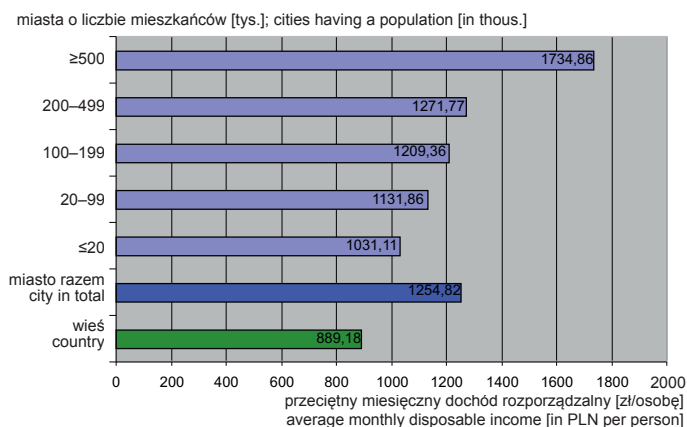
Badania budżetów gospodarstw domowych wskazują na powolne zmniejszanie się dysproporcji dochodowych między mieszkańcami wsi i miast. W latach 2004–2009 przewaga dochodów ludności miejskiej w porównaniu z wiejską zmniejszyła się z 51,4% do 41,1%; analogicznie: w miastach o liczbie mieszkańców 20 tys. i mniej z 24,6% do 16,0%, a w miastach 500 tys. i więcej ze 105,7% do 95,1% (rys. 6); (Wyniki badań budżetów gospodarstw domowych GUS). Na zmiany te miał wpływ wyższy wzrost dochodów ludności zamieszkałej na wsi (wzrost o 58,8%)

w porównaniu z mieszkańcami miast (wzrost o 48,0%), a także prawie dwukrotnie niższa na wsi liczba długotrwale bezrobotnych, tj. poszukujących pracy przez okres dłuższy niż 12 miesięcy. Mimo spadku nadal utrzymuje się wysoka przewaga dochodów zwłaszcza mieszkańców miast metropolitalnych nad dochodami ludności wiejskiej. Jest to uwarunkowane m.in. lokalizacją najlepiej płatnych zawodów w dużych miastach. Na różnice dochodowe między mieszkańcami miast i wsi wpływ mają także liczba osób w rodzinie oraz poziom wykształcenia domowników. Ludność zamieszkała na wsi legitymuje się niższym poziomem wykształcenia niż w mieście; także większy odsetek rodzin wielodzietnych zamieszkuje na wsi niż w mieście, zwłaszcza w porównaniu z dużymi aglomeracjami.

Od połowy lat 90. GUS w sposób regularny prezentuje, na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, dane dotyczące zasięgu ubóstwa ekonomicznego szacowanego przy zastosowaniu trzech granic ubóstwa: relatywnej granicy ubóstwa, ustawowej granicy ubóstwa oraz minimum egzystencji. Szacowany jest także zasięg ubóstwa subiektywnego (*Ubóstwo w Polsce w 2010 r.*). Czynnikiem decydującym o sytuacji materialnej gospodarstw domowych jest miejsce zajmowane na rynku pracy (przeważającego źródła utrzymania). Najbardziej narażone na ubóstwo są, poza rodzinami utrzymującymi się ze świadczeń społecznych i socjalnych, rodziny rolników. Wysokie zagrożenie ubóstwem dotyczy zwłaszcza rodzin wielodzietnych.

W gospodarstwach domowych rolników odnotowano w 2010 r. dalsze zmniejszenie się zagrożenia ubóstwem ekonomicznym, w tym skrajnym; w porównaniu z rokiem poprzednim zmniejszył się odsetek osób znajdujących się poniżej: minimum egzystencji o 0,4 punktu procentowego (p.p.), relatywnej granicy ubóstwa o 2,6 p.p., ustawowej granicy ubóstwa o 2,1 p.p. Podobnie w sektorze gospodarstw domowych ogółem występuje pozytywna tendencja wskazująca na stopniowe ograniczanie rozmiarów ubóstwa.

W latach 2004–2010 w gospodarstwach domowych rolników zmniejszył się odsetek osób znajdujących się poniżej: minimum egzystencji z 19,9% do 8,9%, relatywnej granicy ubóstwa z 32,3% do 25,9%, ustawowej granicy ubóstwa z 31,6% do 12,1%. W przypadku ustawowej granicy ubóstwa występuje od 2005 r. stałe zmniejszanie się odsetka osób o wydatkach poniżej tego progu. Wynika to częściowo z przyjętego mechanizmu ustalania kwot progowych uśredniających do korzystania ze świadczeń systemu pomocy społecznej. Od 01.10.2006 r. nie zmieniła się nominalna wartość

Źródło: opracowanie IERiGŻ PIB na podstawie wyników badań budżetów gospodarstw domowych, GUS.

Source: study of Institute of Agricultural and Food Economics based on GUS data

Rys. 6. Poziom dochodu rozporządzalnego gospodarstw domowych na wsi i w mieście

Fig. 6. Level of disposable income of rural and urban households.

progów interwencji socjalnej, a tym samym wartość granicy ubóstwa ustawowego. Gdyby za granicę ubóstwa ustawowego przyjąć urealniony wskaźnikiem cen towarów i usług konsumpcyjnych poziom progów obowiązujących w IV kwartale 2006 r. – to stopa ubóstwa ustawowego w 2010 r. wyniosłaby w grupie gospodarstw domowych ogółem nie 7,3%, a 10,8% (Ubóstwo w Polsce 2010). Dynamiczny spadek ubóstwa skrajnego, za które przyjmuje się minimum egzystencji, wynika nie tylko z poprawy sytuacji materialnej części gospodarstw domowych, ale także z niższego od 2006 r. (w porównaniu z rokiem poprzednim) poziomu minimum egzystencji szacowanego przez Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.

Po wejściu do Unii Europejskiej dobra i stabilna była sytuacja ekonomiczno-finansowa przedsiębiorstw rolnych, zarówno produkcyjnych, jak i usługowych. W latach 2004–2010 przedsiębiorstwa produkcyjne miały trwałą zdolność generowania zysków na poziomie ok. 5–10% wartości obrotów, usługowe 3–6% (ROE 6–15%), stale zwiększały przychody i wydajność pracy, osiągnęto poprawę płynności finansowej i wysoką stopę inwestowania. Wskaźniki bieżącej płynności finansowej, kształtujące się w przedziale 1,5–2,2, wskazują nawet na występowanie w części tych przedsiębiorstw wolnych zasobów kapitału własnego, a stopa inwestowania powyżej 1,5 oznaczała szybki proces modernizacji majątku trwałego przedsiębiorstw rolnych.

W sferze zasilania rolnictwa w środki produkcji skutkiem integracji był przede wszystkim duży wzrost cen środków produkcji, towarów i usług kupowanych przez rolników. Ceny tych produktów w 2009 roku są o 40% wyższe od stanu z lat 2000–2002 i o 33% wyższe niż w 2003 roku. W latach 2003–2009 wartość wydatków rolnictwa w cenach bieżących wzrosła o ok. 12 mld zł i był to przyrost podobny do przyrostu wartości przychodów ze sprzedaży produktów rolnictwa, które w tym samym okresie zwiększyły się o 13 mld zł. Zu-

życie obrotowych środków produkcji, mierzone ich wartością w cenach stałych wzrosło o 11%. Wzrost ich zużycia miał charakter ewolucyjny i został zahamowany dopiero w 2009 roku, w którym obniżyło się ono o ok. 2–3%. W okresie poakcesyjnym notowano stały wzrost zakupów (i zużycia) nawozów mineralnych, środków ochrony roślin, pasz przemysłowych i usług, przy względnej stabilizacji dostaw materiału siewnego, czynników energetycznych czy też paliw. Rozwój realnego popytu na obrotowe środki produkcji, podobnie jak zużycia pośredniego, był więc umiarkowany i nieco niższy od przyrostu produkcji rolnej.

Natomiast wyraźny, a nawet duży był wzrost popytu na maszyny rolnicze i inne dobra inwestycyjne. Średnio dwukrotnie był w tym okresie wzrost sprzedaży głównych maszyn rolniczych i innych wydatków inwestycyjnych. W latach 2003–2010 wartość inwestycji w rolnictwie zwiększyła się w cenach bieżących dwukrotnie (z 2,0 do 4,0 mld zł), a w cenach stałych o ok. 38%. Tak więc istotnym skutkiem wzrostu dochodów rolników, głównie w wyniku dopłat bezpośrednich, było duże ożywienie inwestycyjne w rolnictwie, umiarkowany rozwój rynku obrotowych środków produkcji oraz przechwytywanie przez dostawców i producentów tych środków znacznej części dodatkowych dochodów tej grupy społecznej.

Przyspieszenie wzrostu gospodarczego Polski, na co duży wpływ miało wejście do UE, wpłynęło na ożywienie produkcyjne w przemyśle spożywczym, poprawę stanu ekonomicznego tego działu gospodarki żywnościowej i zwiększenie aktywności inwestycyjnej.

W latach 2003–2010 średnie tempo rozwoju produkcji przemysłu spożywczego, mierzone jej wartością w cenach stałych, wynosiło 5,2% rocznie, a w całym tym okresie zwiększyła się ona o 35%. W tym okresie tempo rozwoju tego sektora było podobne do wzrostu produktu krajowego brutto, ale o 2/5 niższe niż w latach poprzedniego ożywienia (1993–1998) i o 1/3 wolniejsze niż produkcji całego polskiego przemysłu. Pod tym względem efekt integracji był w przemyśle spożywczym mniejszy od efektów procesów transformacji dokonanych w poprzedniej dekadzie. W okresie integrowania z UE zmniejszył się także udział produkcji żywności, napojów i wyrobów tytoniowych w całym polskim przemyśle. Równocześnie rozwój tej produkcji był ponad dwukrotnie szybszy niż produkcji rolniczej (ok. 1,8–2,6% rocznie) i 2,4 razy szybszy od wzrostu krajowego spożycia tych produktów (2,25% rocznie). Oznacza to, że po wejściu Polski do UE zwiększył się udział przemysłu spożywczego w zagospodarowywaniu produkcji rolniczej oraz w pokryciu krajowego popytu konsumpcyjnego. Istotnym źródłem wzrostu tego sektora był szybki rozwój eksportu produktów przemysłu spożywczego (w tempie 22,5% rocznie), czego skutkiem było

to, że w latach 2003–2008 około 45% przyrostu sprzedaży (w cenach stałych) ulokowano na rynkach zagranicznych, a udział eksportu w przychodach przemysłu spożywczego zwiększył się dwukrotnie (z 11% w latach 2000–2002 do 22% w 2008 roku). Innym niezwykle ważnym źródłem rozwoju tego sektora było utrzymanie wysokiego tempa wzrostu przetwórstwa wtórnego, tj. produkcji żywności wysoko przetworzonej, napojów bezalkoholowych, przekąsek i deserów, która – podobnie jak w całym minionym dwudziestolecu – zwiększała się w tempie ok. 7% rocznie. W okresie integrowania z Unią Europejską podobnie wysokie było tempo wzrostu produkcji używek (6,7% rocznie), a ponadto nastąpiło przyspieszenie rozwoju wstępnego przerobu produktów rolnych, rozpoczęte już w latach 1998–2003. W całym okresie transformacji bardzo powolny był proces odbudowy (w tempie 2–3% rocznie).

Rozwój polskiej gospodarki żywnościowej ma trwałe podstawy. Tworzy je duży krajowy rynek zbytu, który wciąż wykazuje tendencje rozwojowe, a ożywienie gospodarcze, będące efektem integracji, wzmocniło te tendencje. Rozwój gospodarczy kraju poprawił bowiem strukturę konsumpcji i jakość żywienia człowieka. Skutkiem tego nie jest poprawa wyżywienia mierzona wartością odżywczą spożywanej żywności, która w krajach rozwiniętych jest raczej stabilna, lecz poprawa wyżywienia, które następuje w wyniku zmian struktury konsumpcji oraz zwiększania obudowy produktów żywnościowych różnego rodzaju usługami, ułatwiającymi dostęp do żywności, wygodę korzystania z żywności czy też wzrost zadowolenia z jej spożywania. Takie zmiany konsumpcji żywności dokonują się po wejściu do UE, gdyż:

- wzrasta spożycie żywności pochodzenia zwierzęcego, głównie mięsa i ryb (o ok. 12%), przy równoczesnej redukcji lub zmniejszeniu udziału produktów roślinnych, głównie węglowodanowych,
- spożycie żywności uznawanej za wysoko przetworzoną zwiększyło się o ok. 20%.

Zmiany w spożyciu żywności są kontynuacją procesów upowszechniania wzorców wyżywienia, charakterystycznych dla rozwiniętych krajów europejskich. Jest to droższy model wyżywienia i dlatego po wejściu Polski do UE wartość spożycia żywności, napojów i wyrobów tytoniowych zwiększała się w tempie 2,2% rocznie i w 2008 roku była o 14% wyższa niż w latach 2000–2002. W warunkach bardziej dynamicznych zmian w modelu żywienia rodzin rolniczych i malejącego udziału samozaopatrzenia oznacza to jeszcze szybszy wzrost popytu na produkty przemysłu spożywczego, na które popyt i dostawy zwiększyły się w porównywanych okresach o ok. 21%.

WYMIANA MIĘDZYKRAJOWA

Najbardziej dynamiczną i najszybciej rozwijającą się częścią polskiej gospodarki żywnościowej był handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi. Wejście Pol-

ski do UE wywołało bardzo duże ożywienie w polskim handlu zagranicznym produktami rolno-spożywczymi i ujawniło duże przewagi komparatywne producentów tych towarów. Ożywienie to, po kilkuletnim zastoju (1998–2002), zaznaczyło się już bezpośrednio przed wejściem do UE (rys. 7). W 2003 roku eksport rolno-spożywczy wzrósł o 23%, a saldo obrotów zmieniło się z ujemnego (-0,51 mld euro) na dodatnie (+0,45 mld euro). Przez następnych pięć lat eksport żywności rozwijał się w tempie 23% rocznie, a jego poziom w 2008 roku (11,4 mld euro) był 2,8 razy wyższy niż w 2003 roku i 3,7 razy wyższy niż w latach 2000–2002. W podobnym tempie (średnio 21%) wzrastał także import, przy czym było ono wolniejsze niż eksportu do 2006 roku, a szybsze w latach 2007–2008. W związku z tym dodatnie saldo wymiany poprawiało się w pierwszych latach integracji, a w kolejnych obniżyło się z 2,1 mld euro w 2006 roku do 1,3 mld euro w 2008 roku. Tendencje te zmieniły się (raczej przejściowo) pod wpływem kryzysu światowego, którego skutkiem w handlu żywnością było obniżenie w 2009 roku eksportu o ok. 2%, importu o ok. 10% i powtórna poprawa salda obrotów (do ok. 2,1 mld euro). W 2010 r. w wyniku poprawy koniunktury gospodarczej na świecie znacznie wzrosły w porównaniu z rokiem poprzednim obroty handlu zagranicznego Polski produktami rolno-spożywczymi wyrażone zarówno w euro, jak i w złotych). Wartość eksportu tych towarów wyniosła 13,26 mld euro i była o 17,6% większa niż w 2009 r., a importu 10,69 euro (wzrost o 17,4%). Nadwyżka w handlu zagranicznym produktami rolno-spożywczymi osiągnęła 2,56 mld euro. W 2010 roku wskaźnik pokrycia wartości importu eksportem w obrotach produktami rolno-spożywczymi wynosił 124% i był znacznie wyższy niż w handlu ogółem (90%).

Wstąpienie w strukturę Wspólnego Rynku Europejskiego nie spowodowało więc zalewu polskiego rynku żywnością importowaną z UE, które to zagrożenie często pojawiało się w prognozach przedakcesyjnych. Handel zagraniczny w tym okresie stał się ważnym czynnikiem rozwoju sytuacji w przemyśle spożywczym i rolnictwie, ponieważ przy relatywnie stabilnym popycie krajowym absorbował istotną część przyrostu produkcji krajowej. Udział eksportu w produkcji sprzedanej w 2010 r. osiągnął 25% wobec 16,5% w 2004 r. i 10,5% w 2000 r.

Udział eksportu rolno-spożywczego w eksporcie ogółem (w euro) w 2010 roku wynosił 11,3%, a w imporcie około 8,2%.

Wzrost eksportu i poprawa salda nastąpiły przede wszystkim w obrotach z innymi członkami UE. W latach 2003–2010 eksport rolno-spożywczy do „starej” Unii zwiększył się 3,7 razy, a do nowych członków UE prawie 4,4 razy. Dodatkowo saldo wymiany z tymi krajami poprawiło się z 0,44 mld euro do 2,2 mld euro, a więc pięciokrotnie. Udział innych członków UE w polskim eksporcie rolno-spożywczym zwiększył się z 65% do 80%. Kilkakrotnie wolniejszy był wzrost obrotów z innymi krajami. W latach

2003–2008 eksport rolny do krajów WNP wzrósł o 3/4, do innych krajów rozwiniętych o 60%, a do krajów rozwijających się o 37%. Wśród tych grup odbiorców poprawiło się dodatnie saldo z krajami WNP, ale kilkakrotnie mniej niż z członkami Unii. Równocześnie nastąpiło wielokrotne zwiększenie ujemnego salda z innymi krajami rozwiniętymi (7,5 razy) i kilkakrotne dużego ujemnego salda z krajami rozwijającymi się (z -0,45 mld euro do -1,4 mld euro). To ostatnie zjawisko jest skutkiem dużego wzrostu importu produktów nie wytwarzanych w naszej strefie klimatycznej (z 1,5 mld euro do 2,6 mld euro), zwiększającego różnorodność krajowej podaży żywności i potencjał przetwórczy polskiego przemysłu spożywczego. Wiąże się to także z cechami charakterystycznymi polskiego handlu produktami rolno-spożywczymi.

Wyniki handlu zagranicznego świadczą o dużej konkurencyjności polskich producentów żywności na rynkach zagranicznych i wskazują, że nasza oferta eksportowa jest zarówno bezpieczna i dobra jakościowo, jak i atrakcyjna cenowo dla zagranicznych konsumentów.

Relacja wartości eksportu wybranych produktów przemysłu spożywczego do wartości ich sprzedaży wskazuje, że szczególnie silną orientację eksportową po wejściu do UE wykazywały takie branże przemysłu spożywczego, jak: przetwórstwo ryb, produkcja skrobi i przetworów ziemniaczanych, produkcja soków i napojów owocowych i warzywnych oraz pozostałych przetworów owocowo-warzywnych, produkcja karmy dla zwierząt domowych, produkcja pieczywa cukierniczego trwałego oraz czekolady i pozostałych słodczy, przetwórstwo kawy i herbaty, a także produkcja przypraw oraz odżywek i żywności dietetycznej.

Podstawowe działy przemysłu spożywczego charakteryzowały się w latach 2004–2010 konkurencyjnością zbliżoną do przeciętnej w całym przemyśle spożywczym.

Działami przemysłu spożywczego o niskiej konkurencyjności i niewykazującymi cech orientacji eksportowej były natomiast: produkcja lodów, produkcja przetworów zbożowych, makaronów i pieczywa świeżego, sektor winiarski, piwowarski i napojów bezalkoholowych oraz produkcja pasz dla zwierząt hodowlanych.

Konkurencyjność polskich producentów żywności wynika przede wszystkim z posiadania przez nich przewagę konkurencyjnych o charakterze kosztowo-cenowym. Mamy wyraźną przewagę cenową (niższe ceny) na wielu rynkach podstawowych produktów rolnych. Przewagi

cenowe, które przed wejściem do UE wynosiły na poziomie rolnictwa ok. 20%, przetwórstwa ok. 30% i konsumenta ok. 40%, po wejściu do UE zostały zachowane, mimo że postępuje proces konwergencji cen.

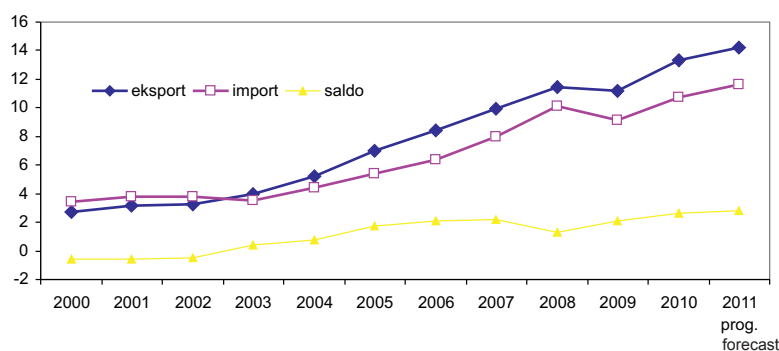
Wśród artykułów o relatywnie najwyższej pozycji konkurencyjnej eksportowanych na Jednolity Rynek Europejski (JRE) dominują produkty pracochłonne. Podstawową determinantą konkurencyjności polskiego sektora rolno-spożywczego na JRE są więc ciągle przewagi kosztowo-cenowe, wynikające z niższych kosztów produkcji i przetwórstwa, w tym niższej opłaty pracy oraz marż przetwórczych. Objęcie polskiego rolnictwa zasadami WPR wywołało proces powolnego zbliżania się cen produktów rolnych w Polsce do cen unijnych. Proces ten był szybki tylko w sektorach, w których w UE stosowane jest kwotowanie produkcji, tj. w sektorze mleczarskim i cukrowniczym, a ostatnio także w sektorze zbożowym.

Mamy również wyraźną przewagę cenową na rynku większości podstawowych produktów przemysłu spożywczego. Świadczy o tym nie tylko stały, szybki wzrost eksportu tych produktów, ale także jeszcze wolniej postępujący niż w przypadku produktów rolnych proces zbliżania krajowych cen produktów przetwórstwa spożywczego do cen unijnych. Zróżnicowanie tych cen jest jednak naturalną konsekwencją dużych różnic w poziomie rozwoju gospodarczego między bardziej i mniej rozwiniętymi krajami UE.

Polscy przedsiębiorcy dobrze radzą sobie z wykorzystaniem unijnych dopłat eksportowych, a największymi wśród nich beneficjentami są producenci cukru i produktów mleczarskich.

Subwencjonowanie eksportu przyczynia się do utrzymania równowagi popytowo-podażowej na rynku w okresie nadprodukcji żywności. Z punktu widzenia producentów rolnych i przetwórców spożywczych, system ten istotnie przyczynia się do wzrostu ich konkurencyjności na rynkach pozaunijnych. Odnoszą oni bezpośrednie korzyści z tytułu subwencjonowania eksportu poza Unię, gdyż dzięki subsydiom poziom cen na rynku wewnętrznym utrzymywany jest powyżej poziomu, jaki ukształtowałyby się w wyniku swobodnej gry podaży i popytu, a eksport staje się bardziej opłacalny.

Konkurencyjność na rynku unijnym i na rynkach światowych nie opiera się jednak tyl-

Źródło: opracowanie IERiGŻ-PIB na podstawie danych CAAC i CIHZ.

Source: study of Institute of Agricultural and Food Economics based on CAAC and CIHZ data

Rys. 7. Eksport i import towarów rolno-spożywczych (w mld euro)

Fig. 7. Export and import of food products (billions of Euro).

ko na konkurovaniu cenami. Do czynników wzrostu konkurencyjności zalicza się także: rozwój przedsiębiorczości, poprawę jakości środowiska lokalnego, racjonalizację struktur organizacyjno-własnościowych oraz politykę konkurencji realizowaną przez państwo.

Konsumenci z innych krajów UE akceptują polską żywność i jej walory jakościowe, na co wskazuje wzrost wskaźnika orientacji eksportowej poszczególnych działów gospodarki żywnościowej. Rosnąca sprzedaż na wymagających rynkach zagranicznych, podlegających rygorystycznym regułom kontroli jakości, pośrednio świadczy o wysokiej jakości naszej żywności.

Niewątpliwie silną stroną polskich producentów żywności są jakość i upowszechnienie systemów zapewnienia bezpieczeństwa żywności oraz sprawność w poszukiwaniu i wypełnianiu nisz na rynku europejskim. W tych dziedzinach osiągnięto znaczący postęp w pierwszych latach członkostwa.

Mimo obserwowanych pozytywnych przeobrażeń, skuteczne konkurowanie z pozostałymi państwami Wspólnoty utrudnia nadal stosunkowo niski poziom koncentracji produkcji rolniczej i przetwórstwa żywności, niska wydajność pracy w przemyśle spożywczym oraz mało aktywny marketing i promocja polskich produktów rolno-spożywczych. Gospodarka żywnościowa w Polsce z uwagi na: posiadane zasoby, szczególnie pracy i ziemi, potencjał przemysłu spożywczego, bezpieczeństwo żywnościowe kraju i pożądaną wzrost eksportu powinna podlegać procesom koncentracji, intensyfikacji produkcji uwzględniającej wymogi środowiska naturalnego i dobrostanu zwierząt. Procesy te mogą zagwarantować trwałe podstawy konkurencyjności polskiego rolnictwa. Do tego celu nieodzowne jest wykształcenie rynkowo zorientowanego, wysokoproduktywnego segmentu gospodarstw rolnych w Polsce.

ROLNICTWO A STRUKTURA SPOŁECZNA WSI

Od ponad 20 lat na polskiej wsi zachodzą szybkie i różnorodne zmiany, które układają się w pewne kierunkowe sekwencje, powiązane w sposób przyczynowo-skutkowy procesy społeczne. Rolnictwo zmieniając się, zarazem zmienia swoje miejsce w gospodarce i funkcje w społeczeństwie. To spektakularne zmiany, w zdecydowany sposób wpływają **na: 1) nowe miejsce wsi w społeczeństwie oraz 2) nową strukturę społeczną wsi jako systemu społecznego.**

Rolnictwo „od zawsze” było cechą definicyjną wsi, a rolnicy dominującą liczebnie i/lub symbolicznie grupą jej mieszkańców. Miejsce rolnictwa na wsi wyeksponowało zwłaszcza społeczeństwo przemysłowe, tworząc jego agroindustrialny model rozwoju. Z pewnym uproszczeniem można powiedzieć, że wszystkie sprawy wsi wiązały się z rolnictwem lub wynikały z jego rozwoju. Procesy modernizacji rolnictwa uwalniły ogromne rzesze ludzi dotąd pracujących w rolnictwie, które wchłonął przemysł

i miasto. Wiejski *exodus* przełożył się na dwa procesy: deruralizację społeczeństwa (zwaną też urbanizacją) oraz dezagraryzację. W Polsce, na skutek specyficznego przebiegu industrializacji, procesy te przebiegały bardzo wolno i w specyficzny sposób. Społeczeństwo postindustrialne wyznaczyło wsi i rolnictwu inne miejsca: **wieś i rolnictwo mają być wielofunkcyjne.** Wdrażanie tego właśnie kanonu wielofunkcyjności wpływa na rytm zmian rolnictwa (choć tu tendencje rozwoju w myśl kanonu agroindustrialnego są ciągle bardzo wyraźne) oraz wsi.

Zmiany struktury społecznej wsi są tego bardzo wyraźnym przykładem. Wyraźnym sygnałem zmian jest **dezagraryzacja**, o czym świadczą zmiany w proporcji gospodarstw domowych związanych z gospodarstwem rolnym. W takich gospodarstwach domowych w 2002 roku żyło 8,5 mln osób, tj. 22% ludności Polski i 58% ludności wiejskiej. Socjologiczne badania masowe ukazują, że w ostatniej dekadzie zaszła tu znacząca zmiana, a gospodarstwa domowe związane z gospodarstwem rolnym przestały dominować w strukturze wsi. Badania CBOS informują, że bezrolne gospodarstwa domowe na wsi stanowią 55% ogółu gospodarstw domowych na wsi (Wciórka, 2007), zaś ludność w tych gospodarstwach – 60% ogółu ludności wiejskiej (Fedyszak-Radziejowska, 2008). W oparciu o dwa kryteria – życie w rolniczym gospodarstwie domowym oraz pracę w nim – pozwalają wyróżnić trzy kategorie mieszkańców wsi: **rolników i pomagających im członków rodzin (12%), nierolników żyjących w rolniczych gospodarstwach domowych (33%) oraz mieszkańców wsi żyjących w nierolniczych gospodarstwach domowych (55%)** (Wciórka, 2007). Jeśli natomiast odwołamy się do najnowszych badań, ukazujących źródła utrzymania (tu: *Diagnoza społeczna 2009* – patrz tabela 1 i 2), to z **rolnictwa utrzymuje się ok. 14% wiejskich gospodarstw domowych oraz ok. 18% mieszkańców wsi.**

Niegdyś oczywiste powiązania ludności wiejskiej z rolnictwem są dziś dość **złożone**, o czym świadczy porównanie wymienianych w statystykach liczb gospodarstw rolnych, oficjalnych wskaźników dotyczących pracujących w rolnictwie oraz pracy w rolnictwie jako podstawowego źródła dochodów. Po pierwsze, dotyczy to grupy „nierolników żyjących w rolniczych gospodarstwach domowych” czy znikającej w 2009 roku (patrz tab. 1) grupy „pracowników użytkujących gospodarstwo rolne”, która zostaje wchłonięta przez dwie sąsiadujące z nią grupy: „pracowników” oraz „rolników”. Rozważyć trzeba, kim jest ta grupa o zdwersyfikowanej pracy i źródłach dochodów? Niegdyś, przy opisywaniu tej zróżnicowanej statusowo i zawodowo grupy, mieliśmy pojemne określenie chłoparobotnika. Ta kategoria, jak pisze Kaleta (2005), praktycznie znikła w okresie transformacji systemowej, a na wsi polskiej pojawiła się **wielozawodowość wtórna, typowa dla epoki przemysłowej.** Po wtóre, dotyczy to samej grupy rolników. Konsekwencją powstania **dualnego modelu rolnictwa** (Halamska, 2011b) jest ogromne i wielo-

Tabela 1. Struktura gospodarstw domowych na wsi wg grup społeczno-ekonomicznych w latach 2000–2009 [%]

Table 1. Structure of rural households in respect to their socio-economic characteristics in 2000–2009 [%].

Grupa społeczno-zawodowa Socio-professional group	Rok badania; Research year				
	2000	2003	2005	2007	2009
Pracownicy; Employees	28,3	30,2	30,2	36,0	42,1
Rolnicy; Farmers	11,4	11,7	11,7	12,0	14,1
Pracownicy użytkujący gosp. rolne Employees using farms	12,7	10,2	10,2	8,5	*
Emeryci i renciści Retirees and pensioners	38,9	38,0	38,0	35,1	34,6
Pracujący na własny rachunek Self-employees	5,8	4,8	4,8	4,6	4,8
Utrzymujący się z niezarob. źródeł Living from unearned sources	1,8	5,0	5,0	3,7	4,3

* W 2009 roku ta kategoria w strukturze próby nie występuje – zapewne wchłonęły ją dwie kategorie: „pracownicy” oraz „rolnicy”; for 2009 data for this group is not available.

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Diagnoza społeczna 2000, 2003, 2005, 2007, 2009*

Source: own elaboration based on Social diagnosis 2000, 2003, 2005, 2007, 2009

Tabela 2. Kategorie społeczno-zawodowe na wsi w zbiorowości „pracujących” i „niepracujących” [%]

Table 2. Structure of working and non-working population according to the profession [in %].

Kategorie społeczno-zawodowe Socio-professional categories	Pracujący: zawód obecnie wykonywany Employed (current occupation)	Niepracujący: zawód ostatnio wykonywany Not employed (last occupation)
Parlamentarzyści, wyżsi urzędnicy i kierownicy Parliamentarians, high officials, managers	3,2	1,2
Specjaliści; Experts	7,0	3,9
Technicy i średni personel Technician and average staff	5,9	4,2
Pracownicy biurowi; Office workers	4,4	4,3
Pracownicy usług osobistych i sprzedawcy Service workers and sellers	9,2	10,2
Rolnicy, ogrodnicy, leśnicy i rybacy Farmers, horticulturists, foresters, fishermen	30,9	33,0
Robotnicy i rzemieślnicy Workers and craftsmen	21,7	19,3
Operatorzy i monterzy maszyn i urządzeń Operators and assemblers of machines and equipment	9,3	8,8
Pracownicy przy pracach prostych Manual workers	8,1	15,0
Siły zbrojne; Military forces	0,3	0,2
Liczebność próby; Size of sample	5592	3970

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych badania *Diagnoza społeczna 2009*
Source: own elaboration based on data from *Social diagnosis 2009*

rakie zróżnicowani samej kategorii zawodowej „rolników”; rozciągającej się od **quasi-chłopów przez rolników częściowych (part-time) po rolniczych przedsiębiorców.**

Ludność wiejska, o demograficznych cechach wskazujących starzenie, rozpada się na dwie wielkie zbiorowości: zbiorowość rolniczą, związaną z gospodarstwem rolnym, oraz zbiorowość bezrolną, nie mającą takich związków. Członkowie gospodarstw domowych związanych z rolnictwem często pracują poza rolnictwem, w różnych zawodach, o czym świadczy fakt, że tylko 14% wiejskich gospodarstw domowych podaje rolnictwo jako podstawę swoich dochodów. I druga strona medalu: nie tylko rolnicy posiadają i użytkują ziemię; ma ją wielu przedstawicieli innych zawodów, którzy rolnikami nie są i z nimi nie utożsamiają się.

Ten podział nie przesądza jednak o strukturze zatrudnienia. Trzy czwarte pracującej ludności wsi (nierolniczej, jak i związanej z gospodarstwem rolnym) pracuje w różnych – w przeważającej większości prywatnych – zakładach pracy. Skoncentrujemy się na ludności pracującej i wykonywanych przez tę ludność zawodach. Tu strukturę zawodową wsi przedstawiamy w podziale na kategorie, występujące w „Klasyfikacji zawodów i specjalności” (Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dn. 10 grudnia 2002 r. Dz. U. z dnia 20 grudnia 2002 r.).

W strukturze zbiorowości pracujących dominują zawody rolnicze, ale prawie równie często spotykamy na wsi przedstawicieli zawodów robotniczych, które wymagają specjalistycznego przygotowania oraz rzemieślników (kat. 7 i 8 – w sumie 31%). Różne kategorie – nazwijmy je ze względu na niefizyczny charakter pracy – „białych kołnierzyków” stanowią już ponad 1/5 pracującej ludności wsi, z czego pierwsze dwie kategorie można bez wątplenia zaliczyć do tzw. nowej klasy średniej, a pracownicy usług i robotnicy niewykwalifikowani mają około dziesięcioprocentowe udziały w strukturze. Skomplikowane analizy statystyczne wykazują, że podziały i podobieństwa układają się w tej strukturze wg dwóch osi: produkcja – usługi oraz wyższe – niższe kwalifikacje. Porównanie struktury tej zbiorowości ze strukturą społeczno-zawodową zbiorowości niepracujących (bierni zawodowo i bezrobotni) ukazuje kierunki przemian tej struktury: lekko spada zatrudnienie w rolnictwie, silnie – udział robotników niewykwalifikowanych. Lekko wzrasta udział rzemieślników i robotników wykwalifikowanych, silnie – o ponad 7 punktów procentowych – udział „białych kołnierzyków”.

Trudno o lepszą ilustrację postindustrialnych zmian strukturalnych. Dociekając przyczyn tych zmian, trzeba zwrócić uwagę na trzy grupy czynników: zmiany w strukturze gospodarki, wykształcenia ludności wiejskiej oraz migracje na wieś. Znaczący wzrost dwóch pierwszych, najwyższych kategorii strukturalnych można wiązać właśnie z tym ostatnim czynnikiem: migracjami – w 2009 roku saldo migracji miasto – wieś jest ujemne dla miasta i wynosi 41 tys. osób.

Jeśli zsumujemy wszystkie kategorie robotnicze – od wykwalifikowanych robotników i rzemieślników przez operatorów maszyn i urzędników po robotników niewykwalifikowanych – **to robotnicy są grupą dominującą w strukturze społecznej wsi, stanowiąc 2/5 pracujących.** Za nimi – jeśli idzie o liczebność – **plasuje się bardzo zróżnicowana zbiorowość rolników** (Halamska, 2011a), **po czym – z 1/5 udziału w strukturze – mamy zróżnicowaną grupę „białych kolnierzyków”.** Dość wyraźnie rysują się też tendencje, kierunki restratyfikacji: to niewielki wzrost udziału robotników, kurczenie się – rolników i silny wzrost grupy zawodów nie związanych z pracą fizyczną, w tym „białych kolnierzyków” – przedstawicieli „wyższych” i „niższych” kategorii klasy średniej. **Ta zmienność, płynność struktury społecznej to pierwsza cecha ponowoczesnej struktury społecznej polskiej wsi. Druga – to wielozawodowość,** odnosząca się do rolników-pracowników oraz pracowników-rolników: duża część tej grupy to „przejściowa grupa społeczna”; należą do niej także bezrobotni i „ludzie zbędni w rolnictwie”, liczebność których szacuje się od 400 tys. do 1500 tys. osób. Na pewno nie wchłoną jej nowe funkcje przypisywane rolnictwu: ochrona środowiska naturalnego i jego bioróżnorodności, krajobrazu itp.

Wprowadzając określenie „przejściowa grupa społeczna” do analizy struktury społecznej polskiej wsi odwołuję się do koncepcji Artana Fugi, który stwierdza, że są to grupy, znajdujące się w pół drogi między miastem a wsią, rolnictwem a innymi sektorami gospodarki. „Są społeczno-kulturowym produktem transformacji, a w konsekwencji są niestabilne, płynne, otwarte na inne grupy, w trakcie konstytuowania się i rozpadu. To jednocześnie grupy „same w sobie” i w trakcie stawania się kimś innym, tzn. w trakcie utożsamiania się z innymi grupami bardziej stabilnymi i bardziej tradycyjnymi. Są to więc grupy w trakcie przekształcania się, dynamiczne, kipiące energią, posiadające podwójną lub potrójną tożsamość społeczną w trakcie tworzenia się. Jest oczywiste, że nie mają one wyraźnie zakreślonych granic, a ich zasięgi często pokrywają się. Status społeczny jednostek będących członkami tych grup jest prowizoryczny, a same jednostki łatwo mogą te grupy opuścić i zintegrować się z innymi grupami” (Fuga, 2007). Takie grupy odgrywają aktywną rolę w pojawiających się konfliktach społecznych, wpływają na brak społecznej równowagi, a w konsekwencji – są zagrożeniem dla stabilności instytucji społecznych i politycznych. W strukturze społecznej polskiej wsi **pojawiają się zatem**

dwie grupy o odmiennych funkcjach: grupa stabilizująca demokratyczny porządek i rynkową gospodarkę, które to funkcje wymieniają wszyscy analitycy klasy średniej, oraz grupa mająca skłonność do destabilizacji istniejącego ładu, przejściowa grupa społeczna, składająca się z różnych, na ogół podlegających procesowi marginalizacji, zbiorowości.

PERSPEKTYWY ROZWOJU SEKTORA ŻYWNOŚCIOWEGO W POLSCE

Rozwój procesów społeczno-gospodarczych staje się coraz mniej przewidywalny, pomimo istotnego postępu w metodach prognozowania. Określenie kierunków rozwoju agrobiznesu w Polsce w perspektywie najbliższych kilkunastu lat jest zadaniem natury bardziej futurologicznej niż prognostycznej. Trudności wynikają nie tylko ze złożoności problemu łączącego aspekty przyrodnicze, społeczne, ekonomiczne, przestrzenne i polityczne, ale przede wszystkim ze zmieniających się założeń wyjściowych.

Obok występujących przy wszystkich prognozach trudności związanych z określeniem koniunktury gospodarczej w kraju i u głównych naszych partnerów gospodarczych, kierunków rozwoju i możliwości wdrażania postępu technicznego, aktywności demograficznej, sytuacji na rynku pracy itp., w Polsce występują ograniczenia związane z niezbyt precyzyjnym zdefiniowaniem celów i zasad polityki ekonomicznej w agrobiznesie. W Polsce coraz powszechniejsze staje się przekonanie, że problem rekonstrukcji sektora żywnościowego i jego modernizacji jest jednym z najważniejszych i zarazem najtrudniejszych zadań polityki gospodarczej kraju. Wokół polityki rolnej skupia się wiele poważnych kontrowersji teoretycznych, co w konsekwencji przenosi się na spory natury politycznej, utrudniając przyjęcie trwałych zasad i celów polityki ekonomicznej i społecznej. Strategiczne problemy agrobiznesu nie mogą być, jak to się często dzieje, rozpatrywane jedynie z punktu widzenia wyżywienia społeczeństwa i warunków życia ludności rolnej. Niezbędne jest rozpatrywanie tych problemów przez pryzmat spraw bezrobocia, socjalnych obciążeń budżetu państwa i budżetów lokalnych, możliwości finansowego wsparcia ze strony państwa, niebezpieczeństwa rozszerzenia się regionalnych obszarów biedy, narastającej liberalizacji handlu międzynarodowego i wymogów integracji z Unią Europejską. Z powyższych powodów długookresowych problemów rolnictwa nie można rozwiązywać w ramach wąsko rozumianej polityki rolnej.

Kluczową kwestią w procesie konstruowania strategii rozwojowej jest wybór celów. Ich sprecyzowanie wiąże się z podstawowymi aspektami procesu rozwoju: społecznymi, ekonomicznymi, technicznymi, regionalnymi, ekologicznymi, politycznymi oraz kulturowymi.

Różne aspekty i sfery rozwoju gospodarczego rządzą się swoimi prawami, a co za tym idzie – wynikające z nich

kryteria oceny są odmienne, nieunikniona jest wynikająca stąd rozbieżność ocen. Ocena możliwych dróg rozwojowych może być różna w przypadku poszczególnych punktów widzenia i związanych z nimi kryteriów wyboru. Wybór powinien być rezultatem społecznego procesu negocjacyjno-przetargowego, prowadzącego do określonego kompromisu wynikającego ze społecznie akceptowanej hierarchii wartości.

Zbiór wchodzących w rachubę kryteriów wyboru obejmuje kryteria techniczne, ekonomiczne, ekologiczne, przestrzenne, społeczne, polityczne. Kryteria techniczne są zorientowane na racjonalność procesu produkcji, a ich wyrazem jest sprawność procesu technologicznego, czyli jego wydajność i produktywność.

Kryteria ekonomiczne mogą mieć charakter mikroekonomiczny oraz makroekonomiczny. W pierwszym przypadku są to kryteria zorientowane na rentowność firmy, w drugim natomiast są to kryteria zorientowane na dynamikę wzrostu zrównoważonego. Kryteria ekologiczne mają charakter interdyscyplinarny i wiążą się z koncepcją równowagi ekologicznej. Kryteria regionalne wyrastają z koncepcji ładu przestrzennego. Kryteria polityczne są wyrazem preferencji określonych sił politycznych i wiążą się z dążeniem realizowania interesów grupowych klienteli wyborczej ugrupowań politycznych.

Między poszczególnymi kryteriami występują sprzeczności, np. z technicznego punktu widzenia najbardziej racjonalnym wyborem może być wybór rozwiązań najsprawniejszych, czyli w praktyce najnowszych. Z mikroekonomicznego punktu widzenia racjonalność wyboru będzie wiązała się z jego wpływem na wynik finansowy firmy. W przypadku wyboru kryterium makroekonomicznego konieczne będzie uwzględnienie sytuacji na rynku pracy, z której może wynikać konieczność preferowania rozwiązań pracochłonnych, a więc nieracjonalnych z techniczno-technologicznego punktu widzenia. Podobne, konfliktowe konsekwencje będzie powodowało uwzględnienie ekologicznych, przestrzennych czy społeczno-politycznych kryteriów wyboru. Tak więc ostateczne kryteria racjonalności, uzasadnione z wąskoprofesjonalnego punktu widzenia, muszą prowadzić do rozbieżnych rozstrzygnięć. W praktyce oznacza to groźbę zdominowania decyzji rozwojowych przez pewien typ kryteriów, np. o charakterze techniczno-technologicznym czy makroekonomicznym, ze wszystkimi konfliktogennymi konsekwencjami takiej sytuacji, czego najlepszym przykładem jest dualizm decyzji rozwojowych o charakterze ekonomicznym i przestrzennym.

Gospodarka narodowa jest systemem naczyń połączonych, w którym wszystko na siebie oddziałuje i wzajemnie od siebie zależy. Polityka gospodarcza może być adresowana do różnych sfer życia gospodarczego i społecznego oraz konkretnych sektorów gospodarki. Za nadrzędny cel polityki gospodarczej, coraz powszechniej, uznaje się wymóg rozwoju harmonijnego, łączącego aspekty gospodar-

cze i społeczne w sposób pozwalający wykorzystać efekt sprzężenia zwrotnego.

Rozwój procesów społeczno-gospodarczych staje się coraz mniej przewidywalny, pomimo istotnego postępu w metodach prognozowania. Określenie kierunków rozwoju agrobiznesu w Polsce w perspektywie najbliższych kilkunastu lat jest zadaniem natury bardziej futurologicznej niż prognostycznej. Trudności wynikają nie tylko ze złożoności problemu łączącego aspekty przyrodnicze, społeczne, ekonomiczne, przestrzenne i polityczne, ale przede wszystkim ze zmieniających się założeń wyjściowych (Poncet, 2006).

Obok występujących przy wszystkich prognozach trudności związanych z określeniem koniunktury gospodarczej w kraju i u głównych naszych partnerów gospodarczych, kierunków rozwoju i możliwości wdrażania postępu technicznego, aktywności demograficznej sytuacji na rynku pracy itp., w Polsce występują ograniczenia związane z niedodefiniowaniem celów i zasad polityki ekonomicznej w agrobiznesie. W Polsce coraz powszechniejsze staje się przekonanie, że problem rekonstrukcji agrobiznesu i jego modernizacji jest jednym z najważniejszych i zarazem najtrudniejszych zadań polityki gospodarczej kraju. Wokół polityki rolnej skupia się wiele poważnych kontrowersji teoretycznych, co w konsekwencji przenosi się na spory natury politycznej utrudniając przyjęcie trwałych zasad i celów polityki ekonomicznej i społecznej. Strategiczne problemy agrobiznesu nie mogą być, jak to się często dzieje, rozpatrywane jedynie z punktu widzenia wyżywienia społeczeństwa i warunków życia ludności rolniczej. Niezbędne jest rozpatrywanie tych problemów przez pryzmat spraw bezrobocia, socjalnych obciążeń budżetu państwa i budżetów lokalnych, możliwości finansowego wsparcia ze strony państwa, niebezpieczeństwa rozszerzenia się regionalnych obszarów biedy, narastającej liberalizacji handlu międzynarodowego i wymogów integracji z Unią Europejską. Z powyższych powodów długookresowych problemów rolnictwa nie można rozwiązywać w ramach wąsko rozumianej polityki rolnej.

Szukanie modelu rozwoju rolnictwa polskiego nie może abstrahować od tempa przeobrażeń całej gospodarki w kierunku poprawy jej konkurencyjności oraz procesów zachodzących w UE.

W warunkach rozdrobnienia polskich gospodarstw rolnych szczególne znaczenie mają dwie grupy działań. Do pierwszej należą poprawiające efektywność gospodarowania i optymalizujące struktury produkcyjne polskiego rolnictwa, a do drugiej – przyczyniające się do różnicowania działalności gospodarczej. Równocześnie należy minimalizować te wszystkie działania, które jedynie poprawiają sytuację dochodową beneficjenta, ale nie zmieniają w sposób korzystny i trwały efektywności jego działalności (Kowalski, 2009a).

Możliwości i tempo niwelowania dystansu rozwojowego Polski w stosunku do krajów wysoko rozwiniętych

w decydującej mierze uzależnione będzie od utrzymania trwałej, wysokiej dynamiki wzrostu gospodarczego w naszym kraju.

Problem rozwojowy polskiego rolnictwa polega na tym, że stopa substytucji pomiędzy poszczególnymi składnikami jego potencjału jest bliska zera. Struktury nie można więc poprawić drogą realokacji istniejących zasobów. Nową jakość strukturalną uzyskać można tylko przez wzrost nakładów na nowoczesne technologie oraz towarzyszące im know-how. Przedsięwzięcia te są bardzo kosztowne i przekraczają zdolności akumulacyjne większości rolników.

Analiza światowych ścieżek rozwojowych rolnictwa wskazuje, że podstawowym czynnikiem sprawczym jego rozwoju była i jest maksymalizacja efektywności (produktywności) nakładów ogółu czynników produkcji. Stąd oczywisty wniosek, że poprawa efektywności stanowi klucz w poszukiwaniu modelu polskiego rolnictwa.

PODSUMOWANIE

Społeczne i ekonomiczne funkcje rolnictwa ulegają zasadniczym zmianom w procesie rozwoju społeczno-gospodarczego społeczeństw. Z działu decydującego o możliwościach przeżycia całych społeczności, stwarzającego podstawy rozwoju gospodarczego staje się działem wymagającym aktywnej polityki. Truizmem jest już dzisiaj teza, że możliwości jego rozwoju w większym stopniu zależą od koniunktury gospodarczej w sferze pozarolniczej niż od polityki agrarnej. We współczesnym świecie nie można zrozumieć mechanizmów rozwojowych sektora żywnościowego bez analizy czynników makroekonomicznych. W Polsce analiza ta jest dodatkowo utrudniona z uwagi na fakt, że nasza gospodarka w ciągu ostatniego wieku przynajmniej sześciokrotnie przechodziła zasadnicze zmiany polityki gospodarczej. Ostatnie związane są z uzyskaniem członkostwa w UE.

Modernizacja polskiego sektora żywnościowego musi także uwzględniać proces globalizacji gospodarki światowej. Globalizacja otwiera nowe możliwości rozwoju międzynarodowej współpracy ekonomicznej. Zwiększa dostęp do nowych rynków, sieci zbytu, kapitału technologii i informacji. Jednocześnie globalna konkurencja wymusza dostosowanie się podmiotów do nowych warunków, zmienia zachowania i interakcje przedsiębiorstw, pracowników, konsumentów. Wyzwała przedsiębiorczość, ale zwiększa też ryzyko. Dla wielu grup społecznych, politycznych, krajów czy całych regionów globalna konkurencja stanowi zarówno wyzwania, jak i zagrożenia. Unaocznia społeczeństwom, że granice wyboru polityki społeczno-gospodarczej wyznaczają obiektywne prawa rozwoju, a nie wybór polityczny. Globalizacji towarzyszy rozwój regionalnej współpracy ekonomicznej.

Otwierająca się w wyniku procesu globalizacji i integracji gospodarka powoduje, że w coraz większym stop-

niu wzrost gospodarczy, bogactwo obywateli i równowaga makroekonomiczna staje się prostą konsekwencją jakości krajowych przedsiębiorstw i ich zdolności do podejmowania wyzwań konkurencyjnych. Globalizacja (międzynarodowa integracja ekonomiczna) stwarza nowe możliwości, ale także nowe zagrożenia.

BIBLIOGRAFIA

- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A Budget for Europe 2020, Brussels, 29.6.2011, COM(2011) 500 final.
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A Budget for Europe 2020, Brussels, 29.6.2011, COM(2011) 500 final.
- CSO, Polska - wskaźniki makroekonomiczne (PKD 2007), www.stat.gov.pl
- CSO, Prognoza ludności Polski na lata 2008-2035, Warszawa 2008.
- CSO, Informacja Głównego Urzędu Statystycznego w sprawie zaktualizowanego szacunku PKB za 2010 r., Warszawa 2010 [www.stat.gov.pl].
- CSO, Polska - wskaźniki makroekonomiczne (PKD 2007), www.stat.gov.pl
- CSO, Prognoza ludności Polski na lata 2008-2035, Warszawa 2008.
- CSO, Informacja Głównego Urzędu Statystycznego w sprawie zaktualizowanego szacunku PKB za 2010 r., Warszawa 2010 [www.stat.gov.pl].
- CSO, Polska - wskaźniki makroekonomiczne (PKD 2007), www.stat.gov.pl
- CSO, Prognoza ludności Polski na lata 2008-2035, Warszawa 2008
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: A Budget for Europe 2020, Brussels, 29.6.2011, COM(2011) 500 final.
- CSO, Informacja Głównego Urzędu Statystycznego w sprawie zaktualizowanego szacunku PKB za 2010 r., Warszawa 2010 [www.stat.gov.pl].
- CSO, Polska - wskaźniki makroekonomiczne (PKD 2007), www.stat.gov.pl
- CSO, Prognoza ludności Polski na lata 2008-2035, Warszawa 2008.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2009.** „Diagnoza społeczna 2009”, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego.
- Enlow S.J., Katchova A.L., 2011.** Agribusiness Firms' Performance during the Global Economic and Financial Crisis, Paper prepared for presentation at the International Food and Agribusiness Management Association's 2011 Annual World Forum and Symposium, Frankfurt, Germany, June 20-23, 2011.
- European Commission, A Budget for Europe 2020: the current system of funding, the challenges ahead, the results of stakeholders consultation and different options on the main horizontal and sectoral issues, Brussels, 29.6.2011, SEC(2011)868 final.
- European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development, Why do we need a common agricultural

- policy? Discussion paper by DG Agriculture and rural development, December 2009.
- European Parliament, Debates of the European Parliament, www.europarl.europa.eu [12.06.2011].
- Farrell D., Fölster Ch.S., Lund S., 2008.** Long-term trends in the global capital markets, McKinsey Global Institute, February 2008.
- Fedyszak-Radziejowska, B., 2008.** Psychospołeczny wymiar zmian na polskiej wsi. W: Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian; M. Drygas, A. Rosner, Warszawa, IRWiR PAN.
- Fuga A., 2007.** „Les groupes sociaux ruraux transitionnels”. W: Y. Lugenbuhl „Nouvelles urbanites, nouvelles ruralites en Europe”, P.I.E. Peter Lang : Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt, New York, Oxford, Wien.
- Global Economic Prospects: Crisis, Finance, and Growth, The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, Washington 2010
- Halamska M., 2011a.** „Rolnicy – między upośledzeniem a przywilejami”. W: „Polacy we wspólnej Europie”; red.: M. Jarosz, Warszawa: ISP PAN.
- Halamska M., 2011b.** „Wieś polska 1989-2009: zmienny rytm modernizacji”. Studia Regionalne i Lokalne, nr 2.
- Kahveci E., Sayilgan G., 2006.** Globalization of Financial Markets and its Effects on Central Banks and Monetary Policy Strategies: Canada, New Zealand and UK Case with Inflation Targeting. Internation. Res. J. Finance Econ., Issue 6(2006).
- Kaleta A., 2005.** Wielozawodowość na obszarach wiejskich. W: „W obliczu zmiany: wybrane strategie działania mieszkańców polskiej wsi”; red.: K. Górlach, G. Foryś, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kowalski A., 2008.** The Dispute up about globalization influence. w: The Polish Agro-Food Economy after the Four Years of the EU Membership. IERiGŻ PIB, Warszawa, 2008.
- Kowalski A., 2009a.** Expectations and Benefits of the European Union Membership from the Perspective of Polish Agriculture. W: Agri-Food Sector in the Face of Current Challenges; pod red. Antatolij Ukrayinets, Petro Sabluk, Andrzej Kowalski. NUFT, IAE, IAFE. Kiyv, 2009 a, wyd. I i II.
- Kowalski A., 2009b.** Realizacja WPR. W: Analiza sytuacji produkcyjno-ekonomicznej polskiego rolnictwa w 2008 r. IERiGŻ, Warszawa, 2009.
- Kowalski A., Wigier M., Chmieliński, P., 2009.** Poland's adjustment to challenges of changing agricultural policy of the European Union, paper for the 113th Seminar of the European Association of Agricultural Economists, December 9-11, 2009, Belgrade, Serbia.
- McKinsey, 2010.** Global Institute, Debt and deleveraging: The global credit bubble and its economic consequences-Updated analysis, January 2010 [www. Mc Kinsey. com].
- Niemi J., Kola J., 2004.** Gradual renationalisation of the Common Agricultural Policy - a way forward? Maataloustieteen Paivat, 2004.
- Poncet S., 2006.** The Long Term Growth Prospects of the World Economy: Horizon 2050, CEPU Working Papers, http://www. cepii.fr/anglais
- Terzi A., 2007.** International payments imbalances and the prospective role of the euro. Paper for Italian Association for the Study of Comparative, Economic Systems 16th National Scientific Conference, Parma, 21-23 June 2007.
- The Turner Review: A regulatory response to the global banking crisis, The Financial Services Authority, London, March 2009.
- Ubóstwo w Polsce w 2010 r. (na podstawie badania budżetów gospodarstw domowych), GUS, informacja sygnalna, z dnia 26.07.2011 r., maszynopis.
- Wciórka B., 2007.** Zróżnicowanie społeczne ludności wiejskiej. W: Wieś i miasto w badaniach opinii społecznej; B. Wciórka, K. Zagórski, Diagnozy i opinie nr 5, Warszawa, CBOS.
- Woś A., 2001.** Rolnictwo polskie wobec procesów globalnych w gospodarce. „Studia i Monografie”, v. 105, IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J.S. (red.), 2011.** Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. IERiGŻ PIB Warszawa, 2011.

A. Kowalski, Sz. Figiel, M. Halamska

SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS OF FOOD SECTOR DEVELOPMENT

Summary

The development of agriculture in today's world reflects independent, self-propelling economic processes as well as implemented domestic agricultural policies taking into account both internal factors and world tendencies placing agriculture in the whole economy of particular countries and defining its importance and directions for development.

The search for a development model of Polish agriculture cannot ignore the speed of changes in the whole economy towards an improvement in its competitiveness. The processes undergoing in the EU also have to be taken into consideration in this respect.

In Polish conditions (fragmented agrarian structure) sets of activities are of crucial importance. First set concerns these targeted at the improvement of and optimisation of production structure and the second set concerns those targeted at differentiation of agricultural activities. At the same time all activities aimed exclusively at the improvement of incomes which do not improve in a robust and permanent way the efficiency of beneficiaries should be minimised.

key words: the development of agriculture, CAP, competitiveness, efficiency.